

Finans Dünyasının Krizler Karşısındaki Belirsizliği Davranışsal Ekonomi

Emine FIRAT^a
Aksaray Üniversitesi

Ramazan KURTOĞLU^b
Aydın Üniversitesi

Öz

Finans dünyasının krizler karşısındaki belirsizliğin tarihi süreç içinde üç temel sebebi vardır: Bunlardan ilki geleceğe dair pek çok şeyin hesap edilebilir risklerin değil belirsizliklerin alanına girmesidir. Finansal sistemin bünyesinde barındırdığı istikrarsızlığın ikinci sebebi insan davranışlarıdır. Son sebebi ise analogi yoluyla finansmanda “evrim teorisi” ve finansmanın Darvinci yönüdür. Neoliberal iktisatçılar insanların rasyonel ve çıkarıcı olduğunu varsayıp, serbest piyasa ideolojisini, insanların “mükâfatlandırılmadıkları” veya “cezalandırılmadıkları” sürece hiçbir şeyi “iyi” yapmayacakları inancı üzerine kursalar da davranışsal ekonomi bu varsayımlara karşı çıkmaktadır. Nörofinans-nöroekonomi; nöroloji, ekonomi, finansman ve fizyolojiyi birleştirip, karar verme, risk değerlendirme, diğer insanlarla ilişkiler gibi olaylarda beynin rolünü incelemektedir. Yeni dönemin ekonomisi, küresel para piyasalarının, ileri teknoloji gerçekleştiren kuruluşların, imalat merkezlerinin birbirine entegre olduğu yapıya bürünecektir. Böyle bir küresel süreçte genetik-psikoloji-nöroloji üçgeninde birey ve kitlelerin pozitif veya negatif manipüle edilmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu gelişmeler, davranışsal ekonominin tayin edici bir unsur olacağı anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler:

Küreselleşme; Neoliberalizm; Finansal Kriz; Davranışsal Ekonomi

Dünyada yaşanan konjonktürel dalgalanmalarla ilgili olarak geçmişten günümüze kadar birçok teori ve çözüm önerileri ortaya atılmıştır. Bazı iktisatçılar piyasaların mükemmel derecede etkin çalıştığını savunmuştur. Devletin kesinlikle piyasa denen “görünmez el” in düzenleyiciliğine müdahale etmemesi gerektiğini söylemiştir. Bazı iktisatçılara göre krizlere devlet derhal müdahale etmelidir. Neoliberalizm-küreselleşme-finansallaşma sürecinde, sık sık finansal spekülasyonlar yaşanmış ve ekonomik krizlere dönüşmüştür. Neoliberal makro ekonomi günümüzdeki ekonomik ve finansal gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalmış, Eylül 2008’deki yaşanan küresel kriz ise herkesin ekonomiyile ilgili düşünce şeklini değiştirmiştir. Bu noktada, disiplinlerarası çalışma alanı olarak davranışsal iktisat ortaya çıkmış ve son dönemlerde hızla gelişmiştir. Davranışsal iktisatla ilgili teorilerde risk kavramı yerine belirsizlik altında

karar alma konusu üzerinde durulmuştur. Buna göre, insanlar karar alma sırasında rasyonel olmaktan çıkıp, bilişsel zekalarını ön plana çıkarmaktadırlar.

Geçmişten günümüze kadar krizler, dalgalanmalar ve belirsizlikler üzerine birçok teori ortaya atılmıştır. Bu teorilerden Klasik iktisatçılara ait görüşler diğer akımların temelini oluşturmuş, hem de karşıt birçok görüş doğmuştur.

Klasik iktisatçılardan A.Smith, 1776 yılında yayınlanan Ulusların Zenginliği kitabıyla iktisatın öncüsü olmuş ve “ekonomik liberalizm (economic liberalism)”in kurucusu olarak herkesçe kabul edilmiştir. A.Smith’in “görünmez el (invisible hand)” tanımında, tam rekabete dayalı ekonomilerde kendi çıkarları peşinde koşan tüm bireylerin, toplumun çıkarlarını da maksimum seviyeye çıkaracak olan dengeyi otomatik olarak yaratacağı vurgulanmıştır. Böylece, A.Smith’i

^a **Sorumlu Yazar: Emine FIRAT**, Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, firatmine@gmail.com

^b **Ramazan KURTOĞLU**, Yrd. Doç. Dr., Aydın Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret Bölümü, rkurtoglu@hotmail.com

takip eden diğer klasik iktisatçılar da, tam rekabette çalışan piyasaların kendiliğinden otomatik olarak tam istihdama dengeye ulaşacağı varsayımına dayanarak, "laissez-faire (bırakınız yapınlar), laissez-passe (bırakınız geçsinler)" savını benimsemişler, "serbestleşme" nin temellerini atmışlardır (Hiç Gencer ve Hiç Birol,2014:1-3).

Adam Smith, kapitalizmin pek çok zayıf noktasını itiraf etmemiş, nasıl başarılı olduğunu açıklamıştır (Roubini ve Mihm,2012:46-47). Klasik iktisatçılar, psikoloji ile yakından ilgilenmiştir. İktisat alanındaki Klasik teorisyenlerden Adam Smith (1723-1790), David Hume (1711-1776) ve Jeremy Bentham (1748-1832) bireylerin iktisadi alandaki davranışlarının temellerini psikoloji biliminden yararlanarak açıklamaya çalışmışlardır. David Ricardo, Jean-Baptiste Say, Leon Walras ve Alfred Marshall başta olmak üzere 19. yüzyıl iktisatçıları "piyasaların daima bir tür mucizevi dengeye yönelerek temelde kendi kendini düzenlediği" konusunda Adam Smith' in görüşlerini yeniden düzenleyerek matematiksel bir yapı inşa etmişlerdir. 1929 Buhranı ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Chicago Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nün merkez üssünü oluşturduğu serbest piyasa ekonomisi teorisyenleri ve Eugene Fama adlı bir ekonomi profesörü "piyasaların tamamen rasyonel ve etkin olduğunu" ispatlamaya yönelik detaylı matematiksel modeller kurmuştur. Neoklasik iktisat da klasik iktisat gibi psikolojik konulara önem vermiştir. İktisadın uğraştığı büyüklüklerin sayısal olarak ifade edilebilir olmasının büyük bir şans olduğunu söyleyen Jevons, matematiğe ve istatistiğe büyük önem vermesine karşın, Jevons'un teorisine sübjektif fayda anlayışı hakim olmuştur. Jevons, faydanın sübjektif olması nedeniyle ancak "ordinal" bir fayda anlayışıyla karşılaştırma yapılabileceğini, ama bireyler arası bir karşılaştırma yapmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Menger, Friedrich Von Wieser (1851-1926), Böhm-Bawerk (1851-1914), John Bates Clark (1847-1938) gibi iktisatçılar matematiksel olmayan ve "psikolojik okul" olarak isimlendirilen bir grubu temsil etmişler ve sübjektivizmi ilgilendiren psikolojik etkenler üzerinde durmayı tercih etmişlerdir (Eser ve Toigonbaeva, 2011: 289-291).

A.Smith'ten günümüze kadar geçen süreçte ekonomik değişimler olmuş, iktisat bilimi de ilerlemeler kaydetmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda, "kapitalizm" ya da "liberal ekonomik sistem" günümüzde "piyasa ekonomisi (market economy)" halini almıştır.

Liberal ekonomik rejim uygulanmaya başladıktan hemen sonra sorunların çıkmasıyla "kapitalizm (capitalism)"in karşıtı olarak Karl Marx tarafından "sosyalizm (socialism)" ortaya atılmıştır. Karl Marx'ın Sermaye (Das Kapital) adlı kitabını yazdığı zaman, İngiltere, Almanya, Fransa gibi ülkeler önemli ekonomik sorunlar yaşamıştır. O yıllarda gelişmiş olan ülkelerin ekonomileri konjonktür dalgalanmalar ve işsizlikle karşı karşıya kalmıştır (Hiç Gencer ve Hiç Birol,2014:5).

O dönemlerde Klasik liberalizmin yeterince açıklayamadığı hususlar söz konusuydu. Tam olarak şirket olgusu, şirketin teşkilatlanması, hukuki şekilleri, araçlarının yoğunlaşması ve yeni rekabet biçimleri bu sorunlar arasındaydı. Üretim ve satışın yeni ihtiyaçları, kalifiye personel "bilimsel işletmeyi" (management) çağırıyordu. Kartelleşmiş büyük grupların ortaya çıkışı küçük birimlerin kapitalizmini marjinalleştirmektedir; satış tekniklerindeki yeni yöntemler, tüketicilerin egemenliğine olan inancı giderek zayıflatmaktaydı. Oligopollerin ve tekellerin (monopoles) fiyatlar üzerindeki anlaşmaları ile bunların tahakküm kurucu ve manipüle edici uygulamaları, herkesin yararına olan bir rekabeti zedelemekteydi. İşletmecilerin, sanayicilerin ve onlara bağlanmış politikacıların görünmez eli piyasanın görünmez eline olan inancı büyük ölçüde zayıflatmıştı (Dardot ve Laval, 2012: 111-112). Klasik iktisatçılara göre ekonomideki istikrarsızlıklar, hükümetlerin izlediği para politikalarının yanlış uygulamalarından kaynaklanıyordu. Krizden çıkışın koşulu, devletin piyasaya müdahale etmekten vazgeçmesiydi (Savaş, 1998: 254). Klasik liberalizmin bu eksikliklerine karşı çıkan K.Marx, konjonktür dalgalanmaların kapitalist sistemin doğası gereği yaşandığını savunmuş ancak bilimsel olarak kabul edilebilir bir teori geliştirememiştir. Klasik İktisatçılar gibi Karl Marx tarafından da konjonktür dalgalanmaların varlığı kabul edilmiş ancak uygulanan politikalar yetersiz kalmıştır (Hiç, 1979a:4). Gerçekten

de, 1929 Büyük Dünya Buhranı (Great Depression), Klasik iktisat teorisinin ve Marksizmin konjonktür dalgalanmalara henüz bilimsel bir açıklama bulamadığı bir dönemde ortaya çıkmıştır.

1929 Büyük Dünya Buhranı, Klasik Okula ve onun kendiliğinden otomatik olarak oluşan tam istihdam dengesi sonucuna olan güveni sarsmış, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde Keynes ve Schumpeter'in ortaya koyduğu kapitalizmle, 1929 Büyük Bunalımına cevap bulunmuştur. Bu kapsamda kurumsal iktisadın ve Keynesyen iktisadın rolü büyük olmuştur (Eser ve Toigonbaeva, 2011: 294). 1936 yılında yayınlanan İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi adlı kitabında John Maynard Keynes, ekonomiye Klasik ve Neoklasik ekolden gelen iktisatçılardan farklı baktığını ortaya koymuştur. J.M.Keynes ekonominin kendiliğinden otomatik olarak tam istihdam dengesine ulaşamayacağını savunmuştur. Keynes'in düşüncesine göre istihdam seviyesi fiili ve toplam talebe bağlıydı. Ücretler düşüp, işsizlik artacak olursa toplam talep de düşme söz konusu olurdu. Talep düştükçe yatırımcılar da yatırım yapmaktan vazgeçince, bu durum ücretleri daha da düşürür neticede işsizlerin sayısı giderek daha da artardı. Keynes'e göre, sıradan tüketici kitleler daha az harcayarak tasarrufa yönelince talebin daha da düşmesine sebep olan "tasarruf paradoksu" kavramı ortaya çıktı. Keynes ekonomik karar verme mekanizmasının sadece hesap işi olmadığını, olaylarla şartlanan, belirsiz, şarta bağlı ve dürtüsel olduğunu şu sözleriyle açıklamıştır: "Eğer kapitalizmin hayvani ruhu karartılacak ve spontane iyimserlik sarsılacak olursa, dayanabileceğimiz matematiksel bir beklentiden başka bir şey kalmaz ki, teşebbüsler zayıflar ve ölür." Keynes bu görüşüyle ekonomik sistemin beyinle olduğu kadar yürekle de yönetildiğini fark etmiştir (Roubini ve Mihm, 2012: 55). Keynes, geleceğin kesin olarak bilinemeyeceğinden borsadaki değerlerin son tahlilde bir güven durumuna bağlı olduğunu, bu güven durumunun ise "çok sayıda bilgisiz fertlerin oluşturduğu kitle psikolojisinin" sonucunda geliştiğini ifade etmiştir (Keynes, 1973: 154).

Keynes, belirsizliğin hakim olduğu bir durumda devletin ekonomiye para politikası ve/veya maliye politikası aracılığı ile müdahale etmesini savunmuştur. Örneğin Keynes'e göre hükümetin para arzını artırma

yoluyla faiz oranlarını düşürmeyi ve böylece özel yatırımları arttırmayı hedefleyen para politikası, resesyon ile mücadelede daha etkilidir. Vergileri düşürme yoluyla harcanabilir kişisel geliri arttıran ve böylece özel tüketim harcamalarını yükseltip, hükümet harcamalarını doğrudan arttıran maliye politikası, depresyondan kurtulma hususunda daha etkili bir önlem olarak savunulmuştur (Gencer ve Birol, 2014: 8).

Simon'un (1955) çalışması davranışsal iktisadın temelini oluşturmaktadır. Simon "tatmin edici davranış", "sınırlı rasyonellik" gibi kavramlar üzerinde durmuştur. Simon'a göre objektif şekilde rasyonel davranmak, karmaşık problemlerin çözümünü gerektirmektedir. Karmaşık problemlerin formüle edilmesi ve çözülmesi de insanın zihni kapasitesini zorlamaktadır. Simon tarafından geliştirilen "tatminler kuramı", Sigmund Freud'un 1911 yılında "Zihinsel İşleyişin İki İlkesi Üzerine Formülasyonlar" adlı eserinde yazdığı "gerçeklik ilkesi" ve "haz ilkesinin" iktisadi şekildedeki formülasyonu şeklinde tanımlanmıştır (Önder, 2004: 56).

Charles Kindleberger, "Manias, Panics and Crashes" (Cinnet, Panik ve Çöküş) adlı kitabında spekülasyonun spekülatif ilgiyi körükleyen bir zihniyet değişikliği ile başladığına dikkat çekmektedir. Kindleberger'e göre zihniyet değişikliği, ya bütünüyle yeni bir yatırım nesnesinden veya mevcut yatırımların kârlılığının artmasından kaynaklanabilir. Bu durum borsada belli bir grubun belli bazı şirket hisselerine yönelik manipülasyonları ile de gerçekleşebilir. Yükselen hisse senedi fiyatları tecrübesiz yatırımcıları borsaya girmeye teşvik ettikçe, bunu olumlu yönde bir geri bildirim takip etmektedir. Neticede yatırımcıların rasyonalitesinin zayıfladığına işaret eden hezeyan görülmektedir. Çılgınlık döneminde spekülasyon yaygınlaşır ve farklı aktif türlerine sirayet eder. Hezeyandan istifade etmek için yeni şirketler borsaya gelir, yatırımcılar finansal türevleri ya da hisse kredilerini kullanarak kazançlarını yükseltirler, kredi fazlasıyla yaygınlaşır, dolandırıcılık ve sahtekârlık hızla artar. Bu sürecin bir yerinde ekonomik krizin başlangıcını oluşturan finansal sıkıntı başlar. Kindleberger'e göre her iki spekülatif çılgınlık birbirinden farklı olmakla beraber, aynı, hatta gelişir:

“Detaylar hızla artar; yapı beklemeye geçer (Kindleberger, 1978: 24).”

Schumpeter ise 1919’da yayımladığı “The Sociology of Imperialism” adlı eserinde şöyle demiştir: “Hiçbir toplumsal sistem kendi mantığı uyarınca işlemesine izin verildiğinde hayatta kalamayacaktır. Sadece mevcut duruma bakmanız yeterlidir. Kendisine izin verilse dahi birlikte uygulanacak kurallar altında yaşayabilecek hiçbir şirket, hiçbir sanayi, hiçbir ülke yoktur (Schumpeter,1991:194).” Schumpeter’e göre, kapitalizmin meselesi sosyolojiktir. Teşebbüs fonksiyonunun gelişmesi için dışsal şartların yıkıma uğramasının gerektiğini söylemiştir. 1942’de yayımladığı “Capitalism, Socialism and Democracy”de “maddilikten uzaklaşmış, fonksiyonsuzlaştırılmış ve absentee (yönetimde bizzat bulunmayan) mülk sahipliğinin, “gelişimin makineleşmesi ile birlikte, teşebbüsçülüğün hayati fonksiyonunun ve bununla beraber de kapitalist sistemin altını boşaltarak, girişimcilik ruhunu nasıl yok ettiğini” açıklamıştır (Schumpeter, 1950: 131-142).

İkinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında, 1973 OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı) Petrol Krizine gelene kadar, tüm Batılı ülkeler Keynesgil makro-ekonomik rejim uygulamışlardır. Bir yandan hem enflasyonu hem de resesyonu kontrol altında tutarak büyüme seviyelerini istikrarlı hale getirmişlerdir. Vergilendirmenin konjunktür dalgalanmalara esnek bir politika aracı olarak kullanılmasının, hükümetlerin piyasalara müdahale etmesinin gereği olarak vurgulanmıştır. Keynesgil müdahaleci politikalar da laissez-faire (bırakınız yapsınlar) görüşüne önemli istisnalar yaratmış; ekonomileri resesyona ve depresyonlara olduğu kadar enflasyonlara karşı da dirençli hale getirmiştir (Hiç Gencer ve Hiç Birol, 2014: 5).

1970’lerden itibaren Eylül 2008’e kadar ülke ekonomilerinde, Milton Friedman ve Anna Jacobson Schwartz’ın önderlik ettiği Monetarizm etkili olmuştur. Monetarizm, bir ekonominin para politikası üzerine konulacak para arzı kontrolüyle yönlendirilebileceği görüşüne dayanmaktadır. 1970’lerde Chicago Üniversitesi ekonomi profesörlerinden Friedman “bir ekonomideki istikrarsızlığın para arzındaki dalgalanmalarla açıklanabileceğini savunmuştur. 1929

Büyük Buhran benzeri bir krizin tekrarlanmasını önlemek için Irving Fisher, Minsky ve Friedman da dahil bir merkez bankasının kredi vermek üzere piyasaya müdahale etmesini bu kurumun bankalar, şirketler ve kişilere finansman sağlamasını tavsiye etmiştir (Roubini ve Mihm, 2012: 60).

Dünya çapında 1974-75 durgunluğu, 1978 Washington Konsensüsü ve 1980’lerle 1990’ların hareketli mali gerginliklerinden sonra finans sektörü olağanüstü canlanmıştır (Bis Politika Tebliğleri, 1999). 1978 Washington Konsensüsü’nden Eylül 2008’e kadar geçen sürede ise kapitalizm John Bellamy Foster’ın da ifade ettiği gibi üçleme bir karakteristik yapıya bürünmüştür: Neoliberalizm-Küreselleşme-Finansallaşma. Finansal krizler devri konjunktürel dalgalanmalarla alakalı olup 1980’lerden sonra bu üçlü karakteristik yapı ile daha sık tekrar etmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından pek çok insan kapitalizm ve komünizm gibi iki ideoloji arasında bir tercih yapma mecburiyetinde kalmıştır. 1980’lerin sonlarında, Neoliberalizm krizlerinin bir sistemi haline dönüşmüştür. Yaşanan 2008 küresel krizi, yeni bir ekonomik anlayışı da beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak 21. Yüzyılda davranışsal ekonominin önemi daha da artarak, her alanda temel belirleyici etken olacaktır (Kurtoğlu ve Fırat, 2014: 36).

Finans Dünyasının Krizler Karşısındaki Belirsizliği’ne İlişkin Bulgular

Neoliberal kapitalizm sistemi, ekonomik durgunlukla birlikte finans sermayesinin egemenliğinde daha istikrarsız, daha kontrol edilemez kapitalizm biçimine bürünen bir dönüşüm ortaya çıkarmıştır (Foster, 2008: 111). Günümüzde özellikle Neoliberalizmin gereği olarak spekülasyon çılgınlığı yaşanmaktadır. Spekülasyonlar üzerine kuralan işlemlerde süprizler ve belirsizlikler hakimdir.

Günümüzde on yıllardır devam eden bir “süper balonun” (Soros, 2008: 91) sancılı sönüşü sözkonusudur. Neoliberal düzende küçük işletme sahipleri, finansal sistemin genişlemekte olan çarkları içerisinde her geçen gün kaybolmaktadır. Sermayeye ulaşamadıkları için ürün geliştirme yapılamamakta,

genişleme bekleme alınmakta, işe almaları son verilmekte ve inovasyon zarar görmektedir (Cortese, 2013: 9). Finans dünyasının krizler karşısındaki belirsizliğin tarihi süreç içinde üç temel sebebi vardır:

Bunlardan ilki geleceğe dair pek çok şeyin hesap edilebilir risklerin değil belirsizliklerin alanına girmesidir.

Bu konuda Keynes'in fikirleri önem arz etmektedir. Keynes'e göre, yatırımcıların bazı hallerde nasıl olup da rasyonel, ekonomik insanlar gibi görünmeyi sağlayacak tarzda hareket etmeyi başardıkları üç şekilde mümkündür:

i. Keynes'e göre şu an, gelecekle ilgili olarak geçmiş tecrübelerin gözden geçirilmesinden daha işe yarar bir rehberdir. Başka bir ifade ile hakkında hiçbir şey bilmediğimiz esas konuyla ilgili gelecekte muhtemel değişiklikleri büyük ölçüde göz ardı ederiz.

ii. Fiyatlarda ifade edilen mevcut görüşün ve mevcut imalat yapısının gelecekle alakalı beklentilerin doğru sonucu olduğunu varsayarız.

iii. Kendi yargımızın değersiz olduğunu bildiğimiz için dünyanın geri kalanının -belki de daha fazla bilgiyle oluşmuş- yargısı karşısında geri çekilmeye çalışırız. Yani çoğunluğun ya da ortalamanın davranışlarına uyum göstermeye gayret ederiz (Keynes, 1937: 214).

Özetle, Keynes, fertlerin duygusal-sezgisel yanlıklarının finansal piyasalarda oynaklığa sebep olmada kritik bir rol oynadığını düşünmektedir.

Finansal sistemin bünyesinde barındırdığı istikrarsızlığın ikinci sebebi insan davranışlarıdır.

Finansal kurumların/piyasaların hepsi insanların, yatırımcıların coşkudan ümitsizliğe doğru kayışlarına; kendilerini "kuyruk riski"ne karşı koruyamıyor oluşlarına; tarihten ders almayı beceremeyişlerine bağlı kalmıştır.

İsrailli uzmanlar Daniel Kahneman ve Amos Tversky tarafından yapılan bir dizi deneyin sonucunda insanların basit finansal seçimler yapma durumunda kaldıklarında ihtimalleri yanlış hesapladıkları görülmüştür. Kahneman ve Tversky yaptıkları deneylerde çok ilginç bir asimetriyi ortaya koymuştur: "Olumlu beklentiler için riskten kaçınma, olumsuz

beklentilerle ilgili risk alma" sonucu çıkmıştır. Buna göre bir kayıp, aynı orandaki bir kazançtan iki buçuk kat daha fazla etkiye sahip olmaktadır (Kahneman ve Tversky, 1979: 273). Değişmezlik ilkesindeki bu aksama, gerçek insanları, Neoklasik ekonomik teorideki erişilebilen bilgileri ve beklenen faydayı değerlendirip, rasyonel kararlar alan ekonomik insandan (homo economicus) ayıran sezgisel yanlılıklara (çarpık düşünme ve öğrenme biçimleri) bir örnektir (Ferguson, 2011: 276).

Bu konuda yapılan başka deneyler de mevcuttur. Bunlar bilişsel (kognitif) tuzaklara düşmeye, insanların ne derece meyilli olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Öte yandan insan psikolojisini iyi bilenler kalabalıklardan akıl kadar çılgınlık da beklenmesi gerektiğini bilmektedir (Mackay, 2013). Bilişsel (Kognitif) tuzaklar Ferguson'un yaptığı bir çalışmada şu şekilde açıklanmıştır:

Ulaşılabilirlik Önyargısı: İnsanların kararlarını esas ihtiyaç duyduğu veriler üzerine değil de hafızalarında yer alan kolayca ulaşabildikleri bilgilere dayanarak vermelerine yol açar.

Geriye Dönük Önyargı: Olaylara, gerçekleştirmelerinden sonra (ex post), gerçekleştirmeleri öncesine göre (ex ante) daha fazla ihtimal atfetmemize yol açar.

Tümevarım meselesi: İnsanları yetersiz bilgi genel kurallar çıkarmaya götürür.

Çakışma yanlılığı: (Gerçekleşmesi konusunda) % 90 ihtimale sahip yedi olayın hepsinin birlikte gerçekleşeceğini düşünüp, aşırı değerlendirme yapmaya meylederken, % 10 ihtimale sahip yedi olaydan birinin bile gerçekleşme ihtimalini ifade eder.

Teyit Etme Eğilimi: Başlangıçta yaptığımız varsayımı/varsayımları çürüten değil, teyit eden belgeler/destekler arayışımıza işaret eder.

Bulaşma Etkisi: Gerçekte konuyla ilgisi olmayan fakat konuya en yakın görünen bilginin kararımızı etkilemesine izin vermemiz halidir.

Bulgu Etkisi: Önceden edinilmiş değer yargılarının maliyet fayda analizlerimize karışmasıdır.

Ölçeği Gözardı Etmek: Farklı büyüklüklerdeki hasarları engellemek için doğru oranda fedakarlık yapmamızı engeller.

Ölçümlemeye Duyulan Aşırı Güven: Tahminlerimizin sağlam olacağı güven aralıklarına gerekli önemi vermeyiz. (Bu sebeple de “en iyi durum” senaryosuyla “en muhtemel durum” senaryosu birbirine karışır.)

Üçüncü Kişi Kayıtsızlığı: Kalabalık, grup içindeyken ferdi sorumluluktan kaçınma halleridir (Yudkowsky, 2008: 91-119).

İnsanlarda oldukça güçlü bir yanılma ihtimali olduğuyula ilgili şu örnek de dikkat çekmektedir. Bir beyzbol sopası ve topu 1.10 pound tutmaktadır ve sopa toptan bir pound daha pahalıdır. Topun fiyatı ne kadardır? İki kişiden birinin cevabı 10 penidir ve yanlıştır. Doğru cevap ise 5 penidir. Çünkü ancak sopa 1.05 pound, top da 5 peni olduğunda şartlar da sağlanmış olur (Buchanan, 2007: 54). Gerçekten finansal piyasaların nasıl çalıştığını anlamak ve anlayışınızı kökünden etkileyebilecek bir disiplinden söz etmek gerekirse yeni yeni filizlenen davranışsal ekonomi finansına bakılmalıdır (Thaler ve Sunstein, 2008).

Finans tarihinin takip ettiği veya geçtiği yolun üçüncü sebebi analogi yoluyla finansmanda “evrim teorisi” ve finansmanın Darvinci yönüdür. Bu görüşe göre “uyum sağlayan veya güçlü olan ayakta kalır”. Ancak 2007’nin ikinci yarısından itibaren başta MİT (Massachusetts Institute of Technology) finansal mühendislik laboratuvarından Andrew Lo olmak üzere piyasaları uyum sağlayan sistemler olarak yeniden kavramsallaştırma gayretleri pek çok araştırmacı tarafından sürdürülmektedir (Lo, 2007). Kapitalizmin tarihi sürecinde finansal hizmetlerin gelişimi incelendiğinde evrimsel süreçlerin tabii dünyada olduğu kadar finans dünyasında da mevcut olduğu ileri sürülmektedir (Ferguson ve Wyman, 2007). Darvinci sürecin ekonomide de işlediği görüşü yeni değildir. Evrimsel iktisat son 16 yıldır kendine ait bir dergisi olan, yerleşmiş bir alt disiplindir (Alchian, 1950: 211-212). Joseph Schumpeter “Capitalism, Socialism and Democracy” adlı kitabında finansa da uygulanabilecek aşağıdaki sözleriyle sanayi kapitalizmini evrimsel bir ekonomik süreç olarak karakterize etmektedir:

“Bu evrimsel karakter... sadece ekonomik hayatın, değişen ve değişimiyle ekonomik faaliyetlerin verilerini değiştiren bir sosyal ve tabii çevre içinde devam etmesinden kaynaklanmamaktadır; bu durum önemlidir ve bu değişimler (savaşlar, devrimler vb.) çoğu zaman endüstriyel değişimi şartlandırır ama o değişimin ana tetikleyicisi değildir. Evrimsel karakter nüfus ya da sermayedeki yarı otonom artışlara ya da aynı şeyin geçerli olduğu parasal sistemlerin aşırılıklarına da bağlı değildir. Kapitalist motoru çalıştıran ve çalışır tutan yeni tüketim malları, yeni üretim ya da nakliye yönetimleri, yeni piyasalar, kapitalist şirketlerin yarattığı yeni endüstriyel organizasyonlar... İç ya da dış yeni piyasaların devreye girmesi ve küçük atölyelerden “US steall” gibi şirketlere uzanan organizasyonel gelişim, ekonomik yapıyı sürekli olarak içeriden değiştiren, sürekli olarak eskiyi yok eden, sürekli yeniyi yaratan -biyoloji terimini kullanmak gerekirse- endüstriyel mutasyon sürecini tanımlar. Bu süreç Kapitalizmin temel özelliğidir” (Scumpeter, 1950: 80-84).

Son yıllarda ABD’de yapılan bir araştırmaya göre Neoliberal serbest piyasa ekonomisinin belirsizlikler sonucu nasıl çalıştığını gözler önüne sermiştir. Her sene ABD’deki on şirketten biri yok olmaktadır. 1989-1997 arasında toplam 5.7 milyon şirketten, her sene 611 bini yok olmuştur. Yıllık yok olma oranının % 10’dan fazla olduğu görülmektedir. Bazı sektörlerde, kötü bir senede bu oran -tasarruf ve kredi krizi esnasında District of Columbia’da olduğu gibi -% 20’lere çıkabildiği görülmüştür. (Ormerod, 2005: 180) İngiltere’de ise Ticaret ve Sanayi Bakanlığı’nun verilerine göre her üç senede bir vergi kaydı olan şirketlerin % 30’u yok olmaktadır (Guthrie, 2007). 1912’de dünyanın en büyük 100 şirketi içinde olanların 29’u 1995 tarihine kadar iflas etmiş, 48 şirket kapanmış olup sadece 19 tanesi ilk 100 büyük şirket içindeki konumunu koruyabilmiştir (Hannah, 1999: 253-294).

Bankaların ve hisse senedi piyasalarının işinin büyük kısmının şirketlere finansman sağlamak olduğu düşünülürse, finans dünyasında da benzer bir durum olduğu görülmektedir. Daha çok bankanın batmamasının sebebi, gizli ya da açık olarak devletlerce çöküşe karşı korunuyor olmalarıdır (Ferguson, 2011: 280).

Nitekim 1978 Washington Konsensusu'ndan Eylül 2008 krizine kadar birleşmelerle "batmasına göz yumulmayacak" derece büyüyen, bankalar başta ABD'de olmak üzere merkez bankaları ve hazine destekleri ile kurtarılmıştır (Job, 2010). Üstelik bu durum Niall Ferguson'a göre, "sermayenin ve insan kaynaklarının piyasa tarafından dağıtılmasıyla gerçekleşen bir tabii ayıklanma mekanizması" (Ferguson, 2011: 280) olarak görülmekte ve finans tarihinin izlediği değişken yolun üçüncü sebebi evrim teorisiyle doğrudan ilişkilendirilmektedir. Yine Niall Ferguson'a göre "finansal tarih kurumsal değişimin ve tabii ayıklamanın sonucudur. Piyasanın yaptığı seçim ana tetikleyicidir. Finansal organizmalar sınırlı kaynaklar için birbirleriyle yarışlar. Belli yer ve zamanlarda, belli türler baskın hale gelebilir..." (Ferguson, 2011: 281).

1813-1815 Waterloo Savaşı'ndan günümüze "piyasanın seçimi" genel olarak bir grup elitlerin finans ve ekonomi dünyasında her geçen yıl kontrollerini daha da artırdığı küresel hegemonyaya dönüşmüştür. Kabaca küreselleşme ile birlikte Yeni Dünya Düzeni kurumlarına uyum sağlayanlar ayakta kalırken (Kurtoğlu, 2012: 9-11) kendini çoğaltma ve kendini devam ettirme konusunda elitlerin gelişmiş "bencil gen"i ile formatlanmış kurumlar üremeye devam etmiştir (Dawkins,1989). Bu evrimsel analoginin finans dünyasına tam uyduğunu söylemek mümkün değildir. Tabiatla bir organizma diğer bir organizmayı yuttuğunda bunun adı sadece yemektir. Fakat finans dünyasındaki birleşme ve satın almalar doğrudan değişime yol açabilir. Finansal dönüşümler çoğu tesadüfi değişimlerden ziyade planlı ve şuurulu buluşlardır (Ferguson, 2011: 281).

Bu sonuca göre tabiat ve finans dünyası arasında büyük bir fark olduğu aşikardır. Biyolojide evrim, değişimin rastgele olduğu tabii ortamda gerçekleşirken finans dünyasındaki evrim, Darwin karşıtı Evanjelist Hıristiyan Siyonistlerin tabiri ile "akıllı tasarım"ın rol oynadığı kontrol edilen bir çerçevede gerçekleşmektedir. Ekonomi ve finans düzenlemelerindeki ani değişiklikler, makro ekonomik değişikliklerden oldukça farklıdır. Farkın özü düzenlemelerdeki değişikliklerin barındırdığı derin etkidir. Nihayetindeki etki küresel iklim değişikliğinin

sebebi olduğu türdendir. Alman cumhurbaşkanının söylediği gibi "finansal piyasalar haddi bildirilmesi gereken bir canavar"a mı dönüşmüş durumdadır? (Benoit ve Wilson,2008). 1978 Washington Mutabakatı'ndan beri uygulamaya kanulan, Neoliberal küreselleşmenin serbest piyasa düzeni iflas etmiş gibi görünmektedir.

Finans Dünyasının Krizler Karşısındaki Belirsizliği'ne İlişkin 2008 Küresel Finansal Krizi Örneği

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde uygulanan finansal spekülasyon, kapitalizmin tarihinde yeni bir kavram değildir. Neoliberalizm-küreselleşme-finansallaşma sürecinde, sık sık finansal spekülasyonlara dayalı balonlar oluşmuş ve nihayetinde patlayarak ekonomik krize dönmüştür (Chancellor, 2007: 184). Kapitalizmin krizleri hususunda ilk ve sürekli yazar John Stuart Mill "Politik İktisadın Prensipleri"nde (1848) finansal spekülasyonlara dayalı balonlar konusuna dikkat çekmiştir. Mill balonların harici bir şok ya da "bir tür kaza" -mesela yeni bir pazar veya buluş- spekülasyon oluşturduğunda meydana geldiğine inanmıştı. Mill'e göre fiyat artışları diğerlerinin zenginleştiğini gören ötekileri yani çok sayıda taklitçiyi devreye sokmakla kalmıyor, bir yükseliş için hiçbir objektif dayanağı olmayan varlıklara da sirayet etmekteydi. Spekülasyon devreye girince bunlar da diğer varlıklar gibi yükselişe geçmekteydi. Fiyat artışları daha fazla fiyat artışını manipüle ediyor ve giderek kendi kendini besleyen bir balon oluşuyordu. 2008 krizine giden süreç bunu doğrulamıştır. Mill'e göre bir balon tek başına kriz oluşturmamaktaydı. Kredi ve borç da temel bir rol oynamaktaydı. Spekülatif balon meydana gelirken "büyük bir kredi bolluğu" bulunmaktaydı. Daha fazla kredi olağanüstü kârlar elde ediyor gibi bir hava oluşturuyordu. Bu durum genelde maceraperest bir havanın oluşmasını besliyordu. Sonuçta, değişmez bir şekilde yükseliş bir kısım şirketin beklenmedik batışının piyasada "genel güvensizlik" oluşturmasıyla sona erer, belirsizlik yayılır, korku, panik baş gösterip kredinin garanti altına alınması hemen hemen imkânsız hale gelir. Borçlarını ödeyemeyen şirketler çöker, iflaslar peş peşe patlar. Krediler buharlaştıkça fiyatlar

hızla düşer ve kriz piyasaya hâkim olur. Bütün bunları “aşırı durumlarda da, önceki haddinden fazla güvenilirlik kadar akıl almaz olan bir panik”, “ticari bir kriz” takip eder. Geribildirim mekanizması nasıl fiyatları yukarı çektiyse, bu kez panik fiyatları aşağıya çeker. Düşen fiyatlar Mill’in ifadesiyle “her zamanki seviyenin altına düşer, önceki spekülasyon döneminde seviyenin üzerine çıktığı gibi”. Çöküntü finans sektöründen reel sektöre yayılarak işletmeleri durdurur. İşsizlik artar ve şu veya bu derece fakirleşmeye sebep olur. Mill’in döngüsü oldukça benzer bir şekilde Eylül 2008 krizi süresince gerçekleşmiştir: “Yükseliş için bir dışsal şok ya da hızlandırıcı; temel göstergeler değil psikolojiyle hareketlenen spekülasyon bir çılgınlık; fiyatları astronomik derecede yükselten bir geribildirim mekanizması; hemen herkese sunulan kolay kredi ve finansal sistemin sonunda fabrikalar ve çalışanların reel ekonomisine dolaylı zararlar sonuçlanacak olan kaçınılmaz çöküşü...(Roubini, Mihm, 2012: 51)” Eylül 2008 krizi süresince de finansal spekülasyonlara dayalı balonlar oluşmuş ve küresel finansal kriz gerçekleşmiştir: Minsky, yaptığı çalışmada, borcun nasıl biriktiği, dağıtıldığı ve değerlendirildiğini temel öğe olarak bankalar ve finans kurumlarının birbirlerine daha bağımlı ve karmaşık hale geldikçe, bütün sistemi nasıl çökertebileceğini göstermiştir. Minsky’nin “finansal istikrarsızlık hipotezi” nin Hedge için kredi alanlar, spekülasyon maksatlı kredi alanlar, Ponzi kredi alanlar olarak 3 tipi vardır. Ponzi sistemi, daha sonra gelen yatırımcıların parasını ilk yatırımlara ödeyerek olağanüstü kazançlar elde eden ve gerçek bir ticari faaliyeti kapsamayan bir sistemdir. Minsky, spekülasyon bir yükseliş esnasında hedge için kredi alanların sayısında azalma olurken, spekülasyon gayeli ve ponzi kredi alanların sayısında artış meydana geleceğine inanmıştır. Bu durumda hedge için kredi alanlar, muhafazakar yatırımları sayesinde şimdi nakit bolluğu yaşayacakları için, spekülasyon ve ponzi kredi alanlara borç vermeye başlarlar. Spekülasyon yükselişin merkezindeki varlığın –mesela gayrimenkul- fiyatı arttıkça bütün kredi kullanıcılarını daha çok borçlanmaya teşvik eder. Döndürülemez kredi miktarı şiştikçe, sistem mali bir felakete daha da yaklaşır. Minsky’e göre tetikleyicinin ne olduğunun hiçbir önemi yoktur. 2008’deki balonu sona erdiren,

hedge fonlar ve büyük banka iflaslarıdır (Roubini, Mihm, 2012: 58). Minsky’nin tanımladığı 3 tip balon, 2008 küresel finansal krizinde görülmüştür.

Günümüzde etkileri derinden hissedilen Küresel ekonomik kriz, reel kesimi de oldukça etkilemiş ve tüm dünyaya kısa süre içerisinde yayılmıştır. Liberalizasyon, küreselleşme ve sermaye hareketlerinin tüm dünyada serbest olmasıyla ivme kazanan küresel finans krizini, kriz teorileri açıklamakta yetersiz kalmıştır. 2008 küresel finans krizi tüm dünyayı etkilemesi bakımından, daha önce en büyük kriz olarak anılan 1929 krizinden farklı değerlendirilmiştir (Eğilmez, 2008: 9). Bu yaklaşımla Küresel ekonomik krizin ortaya çıkışı çeşitli nedenlere bağlanmıştır. Bunlar makroekonomik ve finansal nedenler ile politik uygulama ve düzenleme eksikliğinden kaynaklanan nedenler olmak üzere üç alt başlıkta toplanabilir (Sever, Demir, 2014:3). Krizin etkileriyle birlikte nedenleri üzerindeki tartışma da sürmektedir. Bu tartışmaların arasında en çok finans sektöründeki kırılma ve bulaşıcılık vurgulanmakta; fakat krizin tüm nedenleri reel veya finansal sektörlerden sadece birine bağlanamamaktadır. Buna rağmen literatürde finansal skandallar sonucunda oluşan finansal krizin reel sektöre sirayet ederek ekonomik krizi tetiklediği ve krizin etkilerini güçlendirdiği yönünde bir uzlaşma bulunmaktadır. Krizin görüldüğü 2000’li yıllara bakıldığında farklı gelişmelere rastlanılmaktadır. Dünya hızla değişmeye devam ederken artan petrol fiyatlarının da etkisiyle FED’in 2004 yılından itibaren faizlerde yükseltmeye gitmesiyle konut piyasasında önce doyum sonra da durgunluk görülmüştür. Enflasyon ve faiz artışları nedeniyle, değişken faizli mortgage kredileri başta olmak üzere kredi geri ödemelerinde sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Kötü gidişatı durdurmak amacıyla harekete geçen ABD hükümeti piyasadaki likiditeyi artırmış ve bir takım önlem paketleri açıklamış; fakat bu durum finansal krizi önlemeye yetmemiştir.

Genellikle finansal krizler, para birimi çöküşleri, bankacılık panikleri ve kredilerin temerrüde düşüşleri gibi konularda farklılık gösterse de, finansal krizlerin pek az değişkenlik gösterdikleri Eylül 2008 kriziyle bir kez daha görülmüştür (Reinhart, Rogoff, 2009). Kapitalizmin tarihi boyunca, özellikle de 1929 Dünya

ekonomik krizi ve sonrasında defalarca yaşanan tecrübeler göstermiştir ki; ekonomiyi canlandırmak adına aşırı parasal genişlemeye gidilmesi, spekülatif hareketlere göz yumulması, ölçsüz işlerin bedelini başkalarına ödetme anlamına gelen banka kurtarılmaları, sınırsız garantilerin sunulması, ucuz kredilerle devlet destekli şirket kayırmacılıkları nihayetinde krizlere neden olmuş ve toplum ağır bedeller ödemek zorunda kalmıştır (Acar,2009:20). Eylül 2008'de patlayan finansal/ekonomik krizin ABD'deki mesken balonu 2005 ya da 2006 yılının bir döneminde bir şekilde kontrolden çıkmıştır. İnsanlar ödeyemeyecekleri ipotekli mesken kredilerini almışlar ve sonunda da geri ödeyememişlerdir. Fakat bu ipotek kredileri eşikaltı menkul değerlere dönüştürülmüş olduğundan küresel mali sistem bozularak çökmüştür. Kötü kredilerin sekürütizasyonu görünen ve objektif başlangıcı oluşturmuştur. Mesken balonu kısmen yüksek riskli ipotek kredilerine dayanıyorsa da kriz bütün dünyaya yayılmıştır (Roubini, Mihm, 2012: 69-70). Yetersiz denetim ve derecelendirme kurumlarının yanıltıcı uygulamaları sonrasında finans sektörüne karşı duyulan güven sarsılmıştır. Bu meselelerin kökenleri de yıllar öncesine dayanan, derin yapısal değişikliklerde aranmıştır. Federal düzenleyici kurumlar, bütün finans sistemini tehlikeli bir şekilde kırılabilir ve çöküşe yatkın hale getiren yeni bir gölge bankacılık sisteminin yükselişini görmezden gelmişlerdir. Bu yeni finansal kurumlar sadece FED değil, Çin gibi yükselen ekonomilerin sağladığı kolay para ve kolay kredinin de sırtından geçmiştir. Bağımsız derecelendirme kurumları yüksek notlar vermeye devam ederek bilinçli bir şekilde etik ve yasa dışı davranmışlardır. Yüksek riskli ipotekli mesken kredileri sistemin bütününü etkilemiştir. En büyük ve yıkıcı finansal felaketlere, yüksek riskli ipotek krediler, spekülatif balonların yanı sıra bir çok faktör de etkili olmuştur (Roubini, Mihm, 2012: 58). Bir yandan menkul kıymet piyasalarının büyümesi bankacılık sisteminin riskini azaltması nedeniyle çoğu finansal kurum yorumcuları tarafından övülmüştür. Menkul kıymetleştirilmenin amacı yeniden düzenleme ve varlıkların daha iyi yöneticilere satışının yapılmasıdır. Krizden önce genel kanaat bankacılık modelinin risk çeşitlemesine gitmesi ve küresel finansal sistemin riskleri daha geniş birimlere dağıtmış olmasıdır

(Norgren, 2010: 18). Bu sistem ABD'de orijinali bin dolarlık kredi olan parayı, bu krediyi karşılık göstererek yeniden pazarlayan bankalarda, finans kuruluşlarında ve sigorta şirketleri arasında elden ele dolaştırarak 8-10 bin dolara çıkabilmektedir. Forward, futures, options, prime krediler, sub-prime krediler, hedge fonlar gibi çeşitli finansal araçlar sayesinde bir borç elden ele dolaşmakta, her değişimde borç katlanmakta, borçlu ile alacaklı arasındaki zincir tamamen kopmakta, sonuçta kimin gerçek borçlu kimin ise gerçek alacaklı olduğunun bilinmediği tuhaf bir borçluluk zinciri meydana gelmektedir (Acar, 2009: 21)

Özellikle konut piyasalarında patlak veren 2008 mali krizi, dünya çapında hemen hemen her yerde finansal faaliyetleri tehdit altına sokmuştur. Küresel finansal sistem devlet müdahalelerinin karmaşık bir bileşimi sonucunda kısmen istikrara kavuşturulmuştur. Mali krizin yükü bankalardan kamu borcuna aktarılmıştır. ABD'de ve Avrupa'da artan kamu borcu kemer sıkma tedbirleriyle kamu hizmetlerini kısarak, azaltılmıştır. 2008 finansal krizinin reel sonucu işsizlik olmuştur. Diğer taraftan kısmen toparlanma eğilimindeki ekonomiler de "istihdamsız toparlanma-büyüme" adı verilen bir sürece girmiştir. Resesyonlar, işsizlik ve dış ticaretin çöküşü giderek küresel ekonomiyi sarmıştır. Keynesgil politikalar, canlandırma politikaları, para basmalar ve merkez bankalarının piyasalara likidite pompalaması ile kriz aşılmaya çalışılmıştır (Harvey, 2012). Hükümetin kendilerinin batmasına izin vermeyeceği yönünde algılar edinen kreditorler ve derecelendirme kurumları tehlikelerin bilincinde olmalarına rağmen meslek etiği ve genel ahlak kuralları dışına çıkarak bu tip finansal ürünleri pazarlamaya ve yüksek güvenilir olarak nitelenebilecekleri devam etmişlerdir.

2008 Küresel ekonomik krizi sonucu konut piyasasında oluşan balon ve subprime kredilerine dayanan geniş pozisyonlar, psikoloji temeli ile gelecek fiyatlarının yanlış hesaplanması ve inanç manipülasyonu olarak özetlenebilmektedir. Geçmiş fiyat verileri üzerinden ve topladığı bilgilere fazla güvenen yatırımcı, bu aşırı güveni ile geleceği yanlış hesaplar, kolaylıkla gelecek fiyatların da geçmiş fiyatlar gibi olabileceğini düşünebilmektedir. Yatırımcının bir kez kazandıktan sonra, riski daha az göz önünde bulundurduğu ve daha girişken daha çok risk alır bir tutum sergilediği de

eklenmelidir. Sonuç olarak, 2008 küresel krizi de bize göstermektedir ki bireyler, rasyonalite varsayımının aksine sınırlı bir çerçevede sınırlı bilişsel yetenekleri ile sosyal etkileşim halinde olduğu bir çevrede karar vermektedir. Rasyonalitenin uzağına düşen bireyleri ve bireylerin oluşturduğu kurumları anlamının yolu, sadece rasyonel iktisat teorileri ile değil bunun yanında davranışsal iktisadın öne sürdüğü ampirik dolayısıyla gerçeğe dayalı çıkarımlarla mümkün olmaktadır. Modern dünyanın değişken ve dinamik yapısı altında, belirsizliğin hakim olduğu bir çevrede, bireyler, rasyonalite koşullarını yerine getirmektense bilişsel yeteneklerine başvurmaktadır. Bu da, küresel krizi ve genelde bireyi anlamak için, psikolojik bir çerçeveye ve davranışsal iktisadın getirdiği açıklamalara duyduğumuz ihtiyacı ortaya koymaktadır. Bireyi, mekanik bir anlayışla açıklamak yerine belirsizlik karşısında bilişsel bir çerçevede açıklamak, daha aydınlatıcı olmakla birlikte, özellikle mevcut kriz teorilerinin açıklamakta yetersiz kaldığı 2008 küresel krizini anlayabilmemiz açısından da bireyi davranışsal iktisatla değerlendirmek gereklidir (Hatipoğlu, 2012:21,29).

Davranışsal Ekonomik Yaklaşım

Günümüzde teknolojik gelişmelerle birlikte internetin yaygınlaşması, iletişim ve telekomünikasyon alanındaki hızlı değişimler, küreselleşen Neoliberal serbest piyasalar, “yeni ekonomi” ye yön verecek yeni bir ekonomik anlayışı da beraberinde getirmiştir. Kuantum fiziği ve nöroekonomi iktisadın deneysel yönünü ortaya çıkarmıştır (Soydal, 2010: 13-22). Günümüzde ekonomi tahminlerinde ve yorumlarında mikrodan makroya, kişilerden topluma kadar “davranışsal ekonomi” analizleri göz önüne alınacak temel unsurlardan biri haline gelmiştir. Artık “insan davranışı”, “sosyal psikoloji” ve “sosyoloji” alanlarında iktisadi deney ve analizler yer almaktadır (Kurtoğlu, 2013: 57). Her ne kadar Neoliberal iktisatçılar insanların rasyonel ve çıkarıcı olduğunu varsaysalar da serbest piyasa ideolojisini “mükâfatlandırılmadıkları” veya “cezalandırılmadıkları” sürece insanların hiçbir şeyi “iyi” yapmayacakları inancı üzerine kursalar da davranışsal ekonomi alanı bu varsayımlara karşı çıkmaktadır. Zaten serbest piyasa ideolojisinin

dayandırıldığı inanç asimetrik olarak uygulanmaktadır. Serbest piyasa ideolojisi, son 30 yılda zengin insanların daha zenginler tarafından çalışmaya teşvik edildiği, fakir insanların da motivasyonlarının yoksulluk korkusu olması gerektiği görüşünde tekrar hayat bulmaktadır (Chang, 2011: 321).

21. yüzyıl’da, artan post modern küreselleşme ve Neoliberal kapitalizmin daha merkeze yerleştiği bireycilik, önce ben anlayışı, sadece para merkezli bir hayatı düşleyen ve hatta asgari insani değerlere önem vermeyen maksimum kâr mantığı hakimdir. İnternet ve telekomünikasyon gibi teknolojik faktörler, Neoliberal politikalar eşliğinde, Adam Smith’ten bu tarafa belki de çağın en bencil toplumlarını oluşturarak eski kanaatkâr toplum yerini daha çok gelir isteyen bir toplum psikolojisine bırakacaktır (Soydal, 2010: 154).

Davranışsal finans alanında son yıllarda yapılan araştırmalar, gerçekte spekülâtif balonların nasıl şişebileceğini, sonuçta patlayıp, ekonomiye daha büyük şekilde zarar verene kadar nasıl kendilerine yetebilecek hale gelebildiğini ortaya çıkarmıştır. Davranışsal ekonomi uzmanları, Schiller’in söylediği “insan davranışının temel parametreleri” konusunda pek çok faktör belirlemişlerdir (Roubini ve Mihm, 2012: 49-50). Davranışsal ekonomi ağırlıklı olarak bilişsel hatalara odaklanır. İnsanlar, karar alırken kimi zaman yanlış bilgileri kullanırlar; kimi zamansa doğru bilgilerden hatalı çıkarımlar yaparlar. İsraili psikologlar Daniel Kahneman ve Amos Tversky, davranışsal iktisat alanında öncü çalışmalarıyla tanınmaktadırlar. Yaptıkları bir deneyde lisans öğrencilerine, Afrika ülkelerinin yüzde kaçının Birleşmiş Milletler’e üye olduğunu sormuşlardır. Deneyin püf noktası ise hiçbir fikri olmayan öğrencilerden mutlaka cevap vermeleri mecburiyeti yanında bir çarkifelek çevirmeleri istenmiştir. Çarkifeleğin 1 ile 100 arasındaki bir sayının üzerinde durması ihtimali bütün sayılar için eşit sayılmıştır. Öğrencilerden çarkifelekte 10 ya da daha düşük sayı bulan öğrencilerin tahminleri % 25 iken 65 ya da daha yüksek bir sayı bulanların ortalama doğruluk oranı % 45 çıkmıştır. İnsanlar belli bir olayın hangi sıklıkla gerçekleştiğini tahmin etmeye çalışırken, bir olayla ilgili örnekler daha kolay hatırlanabiliyorsa o olayın daha sıklıkla gerçekleşeceğini savunan ulaşılabilirliğe dayanan zihinsel kestirme (availability

heuristic) yöntemini kullanmaktadır (Tuersky ve Kahneman, 1974: 1124-1130). Bir başka ifade ile psikolojide bulunabilirlik kısa yolu da denen bu yönteme göre, bir olguyla ilgili örnekler daha kolay hatırlanıyorsa insanlar bu olguya daha sık rastlandığını varsayarlar. Tuersky ve Kahneman bilişsel kısa yol da, "temsil edilebilirlik" kavramı üzerinde durmuştur. Temelinde, fiziksel nitelikleri örneğin alan ya da uzaklık gibi nitelikleri değerlendirirken kullandığımız bilişsel kısa yollar, olasılık tahmininde de kendini göstermektedir. Bir obje, bize daha net görünüyorsa, diğerlerinden daha yakın olduğunu düşünürüz. Fakat bu değerlendirme nedeniyle obje bulanık görünmediğinde, olduğundan fazla uzakta olduğunu düşünürüz. Netliğe bağlı olan bu hesaplama, geleceğe yönelik olasılık tahminlerin de etkili olmaktadır (Tuersky ve Kahneman, 1974: 1125) Daniel Kahneman ve Amos Tuersky'nin bir başka çalışmasında ise geleceğe yönelik kararları alırken riski belirsizlik ile ifade ederken, riskli beklentinin faydasını, çıktının beklenen faydasına eşit olarak değerlendirmektedir.

Daha sıklıkla gerçekleşen olaylarla ilgili misalleri hatırlamak daha kolaydır. Fakat olayları hatırlamamızı sağlayan bir diğer faktör ise dikkat çekiciliktir.

"Aslında insanlar televizyon reklamlarına o kadar az dikkat ediyorlar ki önemli savunma mekanizmaları harekete bile geçmemektedir" (Shudson,1984:4). İnsanları ikna etmenin alternatifi iknadan daha etkili görünmektedir. "Pek çok insan reklamların bizi, biz farkına varmadan nasıl etkilediği konusunda endişelerini dile getirmiştir. Bu süreçte bilinçaltımız farkına varmadan manipüle edilmektedir. Reklamların kullandığı alternatif yolu bilinçaltını baştan çıkarma olarak adlandırılmaktadır" (Heath, 2013: 11-12).

Araştırmalar göstermiştir ki, bilinç dışı bilgi; duygu, davranış ve kararlarımızı etkilemektedir (Regenfurtner, 2005: 90). Öte yandan yapılan araştırmalara göre insanın gördüğü her şey bilincine ulaşmamaktadır.

Davranış finansı "kendi ayakları üzerinde" yükselmeye devam ederken, nörofinans hala bebeklik dönemini yaşamaktadır. Fakat nöro geribildirim, beyin yönelimli koçluk, eğitim paradigmaları "finansal kişilik tipleme" gibi nörofinansın bizlere sunduğu araçlar çok hızlı bir şekilde gelişmektedir. İlerlemenin

önündeki en önemli unsur, gerek araştırmaları yürütecek gerekse bunları yatırıma uygulayacak eğitilmiş yeteneklerin şimdilik az olmasından kaynaklanmaktadır. Bir diğer engel de taşınabilir, rahat ve ekonomik nörobilim teknolojilerinin halen mevcut anlayışının hakim olmasıdır. Nörofinansın, beynimizin birbiriyle etkileşim halinde milyonlarca iş sürecinden kaynaklanan ve psikolojik yasalarda kök salmış son derece temel ve etkili bir gücü vardır (Peterson, 2012: 433).

Nörofinans-nöroekonomi insanların nasıl seçim yaptığını araştırmak için nöroloji, ekonomi, finansman ve fizyolojiyi birleştiren, karar verme, risk değerlendirme, diğer insanlarla ilişkiler gibi olaylarda beynin rolünü incelemektedir.

Son yıllarda nöromarketing diye bir bilim dalı çıkmıştır. Sinir bilimiyle pazarlama kelimesi yan yana kullanılmaktadır. Bir tür hipnoz ile insanlar etkilenmektedir. İnsan beyninin aktivitelerini test edip ölçen cihazlarla bir reklam görselinden beynimizin hangi bölümlerinin uyarıldığı tespit edilmekte ve buna uygun afişler ve spotlar hazırlanmaktadır. Açıkçası "zihinsel hayatınız içinde olup bitenlerin neredeyse hepsi bilincinizin kontrolü dışında gerçekleşir ve işin doğrusu, böylesi de çok daha isabetlidir. Bilinciniz kendisine istediği kadar pay çıkarırsın, beyninizde tıkırdayıp giden karar verme süreçlerinin çoğunda ikinci planda kalması hayrınızdır. Ayrıntılara karışmaya kalktığında olan biteni kavrayamadığından işlerin verimi düşer. Parmaklarınızın piyano klavyesi üzerinde nereye zıpladığına kafa yormaya başladığınızda, bir müzik parçasını çalamaz hale gelirsiniz". "Beynin işi, özünde bilgi toplayıp davranışları uygun biçimde yönlendirmektir. Karar verme sürecinde bilincin devreye girip girmemesi durumu değiştirmez; çoğunlukla da girmez zaten (Eagleman, 2013: 5)".

Beynimizin "ön alın korteksi"nin parçası olan ödül ve kayıp sistemlerinin finansal psikolojisi, esas itibarıyla, kendi kendinin farkında olmakla ve limbik (duygusal) güdülerde otokontrolü sağlayarak oluşmaktadır. Yani "duygusal zekamızı" çalıştırarak fırsatlar ve tehlikeler karşısında korunabilmekteyiz. Duygusal zekâ ön alın korteksinin ve bu bölgenin limbik sistemle olan bağlantılarının gücüyle belirlenmektedir. Limbik

sistemin yatırımla ilgili iki önemli bölümü vardır. Bunlar mükâfatın peşinden gitme ve kayıptan kaçınma devreleridir. Finansla ilgili pek çok önemli önyargı eğiliminin temelinde mükâfat/ödül sistemi bulunmaktadır. Mükâfat sisteminin fazla çalışması iyimserliğe, aşırı güvene ve aşırı düzeyde risk almaya sebep olabilmektedir. Ödül sisteminde beynimizin en önemli bölgeleri "nukleus akkumbens" ve ön alın korteksinin medyal, yani orta bölümü bulunmaktadır. Nukleus akkumbens beynin tutku ve arzu merkezidir. Para kazanma dürtüsü nukleus akkumbensi harekete geçirmekte ve o da bizi istediklerimizi almaya ya da istediğimiz şeylere yatırım yapmaya yöneltmektedir. Nukleus akkumbensin çok çalışması bizi aşırı riskler almaya sürüklemektedir. Ödül sistemindeki dopamin nöronlarının varış noktası olan medyal prefrontal korteks güven ve emin olma, mükâfatlar elde edildiğinde tatmin sağlama, mükâfatların nasıl elde edileceğini öğrenme ve başarı ya da hatalardan ders alma dürtüleriyle çalışmaktadır. Mükâfat sisteminin aşırı çalışması veya duyarsızlaşması kayıtsızlık ve uyuşukluk, beynin kayıp sisteminin çalışması stres, sıkıntı, bıkkınlık, acı hatta panikle sonuçlanmaktadır. Stresin fiziksel ve zihinsel etkileri zarar sistemindeki hormonal ve kimyasal yollar tarafından üretilmektedir (Peterson, 2012: 67-68).

Waterloo Savaşı'nda (1813-1815) hem İngiltere'yi hem Fransa'yı finanse eden ve günümüzde dünyanın en zengini olarak kabul edilen ve Türkiye'de de şubeleri bulunan HSBC bankasının sahibi Rothschild ailesinden Nathan Mayer, Rothschild'e atfedilen bir söz vardır: "Top sesleriyle al, trompet sesiyle sat" (Browning,2006). Ünlü finans spekülâtörü George Soros şöyle demiştir: "Yatırım yapmak eğlenceliyse ya da zevk alıyorsanız, muhtemelen para kazanmıyorsunuzdur. İyi yatırım sıkıcıdır".

Nöroplastiklik, nöronların yeni ortamın taleplerine uyum sağlamak için yapılarını ve fonksiyonlarını değiştirme eğilimini ifade eden bir tanımdır. Nöroplastiklik nöronların yeniden yontma süreciyle, rehberli egzersizler, sık uygulama ve öz disiplinle beynin yapısının ve fonksiyonlarının değiştirilebileceği durumudur. Zihinsel ve duygusal egzersizlerin atletik egzersizlerden hiçbir farkının olmadığı söylenmektedir. Nöroplastiklik durumunun da

finansal muhakeme üzerinde sayısız etkisi olacağı kesindir. Öte yandan gıda kimyasallarının, ilaçların, uyuşturucuların ve cinsel faaliyetlerin finansal muhakeme üzerinde sayısız etkisi vardır. Kafein gibi bazı maddeler kimilerinin zihni esnekliğini olumlu etkilerken, kimilerini olumsuz etkilemektedir. Tıp ve psikiyatrinin günümüz şartlarında bazı "akıllı ilaçlar"ın finansal muhakeme ve davranışları olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Mesela tansiyon veya performans sıkıntısı sebebiyle beta bloklayıcılar kullananların kalabalığın kaygılarından bir ölçüde uzaklaştığı görülebilmektedir. CEO'lar liderlik rollerindeki sıkıntılarını azaltmak için seçici serotonin geri alım inhibitörleri kullanılmaktadır (Peterson, 2012: 101-104, 390-391).

Netice olarak nörokimya bilgileri gösteriyor ki yaygın olarak alınan pek çok madde nöronların iletim yeteneğini ve finansal muhakemeyi etkileyip, değiştirmektedir. Yatırımcıların, finans uzmanlarının yediklerinden içtiklerine kadar vücutlarına giren kimyasalların yatırım kararlarını nasıl, ne düzeyde etkileyebileceğini bilmeleri gerekmektedir.

Tartışma

Eylül 2008'den sonra eski iktisat teorileri, her ne kadar kalıplaşmış liberal/neoliberal iktisat teorisi söylemleri devam etsede, artık yerlerini uygulamaya dayalı, daha karmaşık, davranış iktisadı ve nörofinans ağırlıklı olarak sonuca giden alanlara bırakmıştır. Temel nokta Marksist ve "akılcı-rasyonel iktisat" teorisi kapitalizmin artık ekonomi bilimi için geçer akçe olmaktan çıkmış olduğudur. Eylül 2008'den bu yana olanlar iktisat bilimini değiştirmiş ve yeni bir paradigmanın kapısını aralamıştır.

Paranın ve üretimin olağanüstü mobilite kazanmış olması davranış ekonomisi ve nörofinans ağırlıklı yeni ekonominin momentumunu artıracak sebeplerdir. Washington Konsensusu ile birlikte 1978'den bu yana dünya ekonomisine damgasını vuran ve bir dahaki finansal krize kadar ivmesini daha da artıracak olan küresel finans piyasası, yeni dönemin ekonomisi üzerinde belirleyici olacaktır.

Yeni dönemin ekonomisi, küresel para piyasalarının - ileri teknoloji ürünü buluşları gerçekleştiren

kuruluşların- mega miktarda üretim proseslerine sahip imalat merkezlerinin/bölgelerinin birbirine entegre olduğu yapıya bürünecektir. Diğerlerinin hepsi ekonominin bir nevi alt sektörleri/unsurları olarak kalacaklardır. Böyle bir küresel süreçte güvenli ve sağlıklı gıda üretimi tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar önem kazanırken GENETİK-PSİKOLOJİ-NÖROLOJİ üçgeninde birey ve kitlelerin pozitif veya negatif manipüle edilmeleri kuvvetle muhtemel olacaktır.

Sanayi devriminden bu yana ekonomik parametreler daha basit, düz bir üretim ve enerjiye dayalı bir süreci takip etmiştir. Son yıllardaki gelişmeler, milli devletler ve insanlığın çoğunluğu için çözülmesi daha zor, çok daha kompleks, bilgi ve teknolojinin en önemli tayin edici unsur olacağı bir devir yaşanacağını işareti olmaktadır. Ancak ekonomide yeni dönem/devir dönün geleneksel metotlarını oldukça karmaşık hale getirmiş olup sadece ekonometrik parametrelere değil, davranış iktisadı –ekonometri- nöroekonomi üzerine oturan yeni bir hayat ortaya çıkarmıştır. Kuantum ve getirdiği yeni bakış açısı kapitalist sisteminde dikkatini cezbeden kaos teoremi ve kelebek etkisi gibi teoremler ile küresel ekonomiyi şekillendiren bir yapıyı da beraberinde getirmiştir. Değişen yeni paradigma, kuantum zeitgeistinde yeni ekonomik çağın lokomotifidir. Nöroekonomi, işte bu yeni teorilerin getirdiği nihai noktalardan biridir. Temelinde psikoloji, nöroloji, felsefe ve nörokuantoloji yatmaktadır (Soydal,2010:164). İktisadi yazımlar ilk kez davranış ekonomisi ve nöroekonomi -nörofinans- ile beraber laboratuvara taşınmış, test edilmiş ve edilmeye devam ederek hızlı bir ivmeyle 21. yüzyıla damgasını vuracaktır.

Ekonomistlerin gelecektekileri söyleyecek kişiler olduğu düşüncesi tüketicilerin ve spekülâtorlerin çoğunluğunu oluşturan insanlar arasında son derece gündemde olan bir konudur. Retoriğin, ahlakın ya da sembolizmin ekonomik hayattaki rolünü ve nakit ekonomisinin somut gerçeklerinin dünyamızdaki önemini kabul etmek gerekmektedir. “Politik ekonomi” ve “ahlaki ekonomi” gibi terimler, gelecekte daha önem kazacaktır (Herzfeld,2012:129). Sahlins “The Spirit of The Gift” (Hediyein Ruh) adlı makalesinde şunları yazmaktadır: “Antropolojiye uygun bir ekonominin

temel prensipleri arasında özellikle bir tanesi... hiçbir değiş tokuşun, toplumsal şartlardan ayrı olarak maddi şartlar içinde anlaşılamayacağını içermektedir (Sahlins, 1972: 183)”.

Kapitalist Neoliberalizmin “finansal devrimi”nin özellikle 1978 Washington Konsensüsünden bugüne ortaya çıkardığı ekonomik sistemde artık kayda değer bir ekonomik gelişme bulunmamaktadır: Değerler oynak ve önemsiz kitle psikolojisinin ürünü olup, ticaret geçici güven durumuna bağlıdır ve şirketler spekülâtif coşkunun dalgaları arasında “gidip-gelmektedir”. Bu gidip gelmeler ve kitle psikolojisinin oluşturulmasında küresel finansı kontrol eden dar bir elit grubun medya-Hollywood-ulus ötesi şirketler üzerindeki etki ve denetimleri en etkileyici/belirleyici unsur olarak görülmektedir.

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda hızla değişen teknoloji sayesinde uzay yolculuğu, internet, genetik ve biyoteknoloji, robotlar, nanoteknoloji ve paranın gücüne şahit olunmuştur. Ne var ki geleceğin yüzü, bizim bu yüzü tasarlamada faydalandığımız teknolojiden ve paranın gücünden daha karmaşıktır: “21. yüzyılın en heyecan uyandırıcı atılımları, teknoloji sayesinde değil, insan olmanın ne manaya geldiğinin daha iyi anlaşılması sayesinde gerçekleştirilecektir (Naisbitt ve Aburdene, 2000: 16)”.

İnsan olmak sadece “bir beden”den teşekkül etmemektedir. İnsan bedeni olduğu kadar ruhi bir varlıktır. Dahası insan genellikle rasyonel karar veren bir varlık da değildir. Ekonominin bu kadar belirsizliğe bürünmesi toplumları içten içe bitirmektedir. Artık ülkeler makro ekonomik teorilere davranışsal ekonomiyle yaklaşmak ve çözüm üretmek zorundadır.

Kaynakça

- ACAR, M. (2009). *Küresel Finansal Kriz ve Türkiye'ye Etkileri*, <http://www.musiad.org.tr/> img/yayinlar raporlar/cerceve_dergisi_50_03.pdf.
- AICHIAN, A. A. (1950). Uncertainty, Evolution and Economic Theory, *The Journal Of Evolutionary Economics, Journal of Political Economy*, 58, 211-212.
- BROWNING E. S. (2006), *Keeping Cool Amid Global Strife*, *Wall Street Journal*, 17 Temmuz 2006.
- BENOIT B., WILSON J. (2008). German President Complains of Financial Markets Monster, *Financial Times*, 15 Mayıs 2008.

- Bis Politika Tebliğleri (1999). Num. 6, Bank Restructuring in Practice, Bank for International Settlements, Basel, Ağustos.
- BUCHANAN M. (2007). *The Social Atom: Why the Rich Get Richer, Cheater Get Caught and Your Neighbour Looks Like You*, New York.
- CORTESE A. (2013). *Lokayatırım-Yerel Yatırım Devrimi ve Bundan Faydalanmanın Yolları*, Türkçesi: A. Müge Karan, Modus Kitap, İstanbul.
- CHANG H.J. (2011). *Kapitalizm Hakkında Size Söylenmeyen 23 Şey*, Türkçesi: Bilgin Topal, Say Y., İstanbul.
- CHANCELLOR E. (2007). "Şeytan Sofrası / Finansal Spekülasyonlar Tarihi" Neşe Nur Domaniç, Scala Yayıncılık, İstanbul.
- DAWKINS, R. (1989). *The Selfish Gene*, 2. Baskı, Oxford.
- DARDOT P., LAVAL C. (2012). *Dünyanın Yeni Aklı-Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, Türkçesi: Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 387, İstanbul, Temmuz.
- ESER R., TOIGONBAEVA D. (2011). Psikoloji ve İktisadın Birleşimi Olarak Davranışsal İktisat *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Nisan 2011, 6(1), 291.
- EAGLEMAN D. (2013). *Incognito-Beynin Gizli Hayat*, Türkçesi: Zeynep Anık Tozar, Bkz Yayıncılık, İstanbul.
- EGİLMEZ M. (2010). *Küresel Finans Krizi Piyasa Sisteminin Eleştirisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- FOSTER J.B. (2008). *Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz*, Kalkedon Yayınları, Türkçesi: Çiğdem Çıdamlı, İstanbul.
- FERGUSON N. (2011). *Paranın Yükselişi-Dünyanın Finansal Tarih*, Türkçesi: Barış Pala, KY, İstanbul.
- FERGUSON N., WYMAN O. (2007). *The Evolution of Financial Services: Making Sense of the Past, Preparing for the Future*, Londra, New York.
- GENCER Hiç A., BİROL Hiç Ö. (2014). *A.Smith ve Klasik Okul, K.Marx ve Marksist Sosyalizm, J.M.Keynes ve Keynesgil Devrim ve Daha Sonraki Gelişmeler*, International Conference On Eurasian Economies 1- 3 July 2014, Skopje Macedonia.
- GUTHRIE J. (2007). How the old Corporate Tortoise Wins the Race, *Financial Times*, 15 Şubat 2007.
- HANNAH L. (1999). Marshall's Trees and the Global Forest: Were Giant Redwoods Different?, Ed. N. R. Lamoreaux, D.M.G.Raff ve P. Temin, *Learning by Doing in Markets, Firms and Countries*, Cambridge, MA, 1999, İçinde.
- HATİPOĞLU, Z.(2012). *Davranışsal İktisat:Bilişsel Psikoloji İle Krizi Anlamak*,Türkiye Ekonomik Kurumu, Üçüncü Uluslararası Ekonomi Konferansı, 1-3 Kasım 2012, İzmir.
- Harvey D.(2012). *Sermaye Muamması-Kapitalizmin Krizleri*, Türkçesi: Sungur Savran, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- HİÇ M. (1979). *Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye (Capitalism, Socialism, Mixed Economy and Turkey)*, Sermet Matbaası, İstanbul.
- HERZFELD M. (2012). *Antropoloji- Kültürde ve Toplumda Teorik Uygulama*, Türkçesi: Bülent Toksöz, Say Yayınları, İstanbul.
- HEATH R. (2013). *Bilinçaltımdaki Reklamlar-Reklamlar Bizi Nasıl Etkiler*, MediaCat, Türkçesi:Emrah Bilge,İstanbul.
- Inside Job (2010), DVD Belgesel.
- KAHNEMAN D., TUERSKY A. (1979). *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk*, *Econometrica*, 47, 2, Mart 1979, 273.
- KEYNES J. M. (1937). The General Theory of Employment, *Economic Journal*, 51, 2, 1937, 214.
- KEYNES, J. M. (1973). *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londra 1973 (1936).
- KINDLEBERGER C. P. (1978) *Manias, Panics and Crashes: A History of Financial Crises*, Basic Books, NewYork.
- KURTOĞLU R., FIRAT E. (2014). Ekonomide "Yaratıcı Yıkım"dan Davranışsal Ekonomiye Geçiş Niçinde *Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, ISSN: 1308 - 4208 e-ISSN 1308 - 4216, 36.
- KURTOĞLU R. (2013). *Küresel Para Savaşları ve Davranış Ekonomisi Nörofinans*, Orion Kitabevi, Ankara.
- KURTOĞLU R. (2012). *Küresel Ekonomik Kriz ve Yeni Dünya Düzeni*, Sinemis Yayınları, Ankara 2012.
- LO A. (2007). Quants Adapting to a Darwinian Analysis, *Financial Times*, 19 Mayıs 2008.
- MACKAY C. (2003). *Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds*, New York.
- NAISBITT J., ABURDENE P. (2000). *Megatrends 2000- Büyük Yönelimler*, Türkçesi: Erdal Güven, Form Yayınları, İstanbul.
- NORGREN, C. (2010); *The Causes of the Global Financial Crisis and Their Implications for Supreme Audit Institutions*, <http://www.intosai.org/uploads/gaohq4709242v1finalsubgroup1paper.pdf>.
- ORMEROD P. (2005). *Why Most Things Fail: Evolution, Extinction and Economics*, Londra.
- ÖNDER, İ. (2004). İktisat ve Psikoloji İlişkisi Üzerine, *İktisat Dergisi*, 463(9), 56.
- PETERSON R. L. (2012). *Aklın Para Üzerindeki Gücü - Karar Anı*, Türkçesi: Caran Feyyat, Scala Yayıncılık, İstanbul.
- REGENFURTNER K. R. (2005). *Beyin ve Algılama*, Türkçesi: Barış Konukman, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- REINHART C., Rogof K.S. (2009). *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- ROUBİNİ N., MİHM S. (2012). *Kriz Ekonomisi-Dünya Ekonomisinin Çöküşü ve Geleceği*, Türkçesi: Işıl Tezcan, Pegasus Yayınları, İstanbul.
- SAVAŞ V. (1998). *Politik İktisat*, Beta Yayınları, İstanbul.
- SAHLINS M. (1972). *Stone Age Economics*, Aldine, Chicago.
- SCHUMPETER J. (1991) *The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton University Press, Princeton, N.J.
- SCHUMPETER J. (1950). *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper and Brothers, New York.
- SEVER E., DEMİR M. (2014) *Küresel Finansal Krizden Borç Krizine: Nedenler, Etkiler ve Beklentiler*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- SOROS G. (2008). *The New Paradigm for Financial Markets: The Credit Crash of 2008 and What it Means*, New York, Türkiye'de "Finansal Piyasalar İçin Yeni Paradigma" adıyla İnkılap Yayınları tarafından yayımlandı.

SHUDSON M. (1984), *Advertising The Uneasy Persuasion*, Routledge, Londra.

SOYDAL H. (2010). *Yeni Ekonomi-Kuantum Nöroekonomi*, Devlet Yayınları, Konya.

SCHUMPETER J. A. 1987 (1943). *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londra.

THALER R. H., SUNSTEIN C. R. (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*, New Haven.

TUERSKY A., KAHNEMAN (1974). *Judgement Under Uncertainty: Heuristics and Biases*, Science.

YUDKOWSKY E. (2008). Cognitive Biases Potentially Affecting Judgement of Global Risks, 91-119, Ed. Nick Bostrom ve Milan Cirkovic "*Global Catastrophic Risks*", Oxford University Press.

